

К. В. Наконечна,
к. е. н., доцент кафедри інноваційної діяльності в АПК НУБіП України

ДЕРЖАВНИЙ ПРОТЕКЦІОНІЗМ НА ВНУТРІШНЬОМУ ТА ЗОВНІШНЬОМУ ПРОДОВОЛЬЧИХ РИНКАХ

К. Nakonechna,
Ph.D. in Economics, associate of chair of innovation activity of agro industrial complex

Визначено основні елементи політики протекціонізму на внутрішньому та зовнішньому продовольчих ринках. Охарактеризовано розвиток інституційної складової державного протекціонізму в країні. Проаналізовано основні важелі політики протекціонізму в Україні. Охарактеризовано стан забезпечення продовольчої безпеки в країні. Зроблено висновки щодо необхідних змін у проведенні політики протекціонізму в Україні.

The basic elements of protectionism for domestic and international food markets were defined. The development of the institutional component of state protectionism in the country was characterized. Main levers protectionist policies in Ukraine analyzed. The state of food security in the country was characterized. The conclusions about the necessary changes in the policy of protectionism in Ukraine was made.

Ключові слова: політика протекціонізму, продовольча безпека, інституції, аграрна сфера, експорт, імпорт.
Key words: protectionism, food security, institutions, agricultural sphere, export, imports.

Політика державного протекціонізму на внутрішньому продовольчому ринку відносно основних продовольчих товарів, посилення функціонування державних інституцій (Аграрний фонд, Інвестиційний фонд, Інноваційний фонд), митного регулювання, дорадництва вимагає всебічного поглиблення.

Протекціонізм передбачає захист національної аграрної економіки від іноземної конкуренції. При цьому виходячи із того, що економічний потенціал і конкурентоспроможність на світовому ринку окремих країн різні, вільна дія ринкових сил може бути не вигідною для менш розвинених країн. Необмежена конкуренція з боку більш сильних іноземних держав може призвести в менш розвинених країнах до застою і формування неефективної структури економіки.

Держави, які проводять політику протекціонізму, використовують різноманітні важелі регулювання зовнішньої торгівлі, вибір яких залежить від її конкретних цілей. Для досягнення однієї і тієї ж мети можуть застосовуватися різні засоби й методи зовнішньоекономічної діяльності, тому в кожній конкретній ситуації держава вибирає певне поєднання. Усю різноманітність засобів і методів, що застосовуються з метою регулювання зовнішньої торгівлі сільськогосподарською продукцією, сировиною і продовольством у більшості країн світу, у тому числі і в Україні, можна поділити на дві великі групи — адміністративні та економічні.

Державне регулювання імпорту й експорту аграрної продукції не повинно зводитися до адміністративних обмежень або підвищення митних ставок, що зумовлює зростання цін, а має бути спрямоване на створення умов для нормальної цінової конкуренції вітчизняної продукції. Для цього необхідна гнучка державна політика у сфері регулювання зовнішньоекономічної діяльності, насамперед, щодо регулювання імпорту. Відомо, що на ситуацію на внутрішньому ринку продовольства істотний вплив має "сірий" імпорт (наприклад, по м'ясопродуктах він становить до 60%), який існує за рахунок заниження митної вартості товару, недостатньої диференціації тарифів у межах однієї товарної групи тощо. Конкурентоспроможність продукції імпорту на внутрішньому ринку у більшості випадків визначається наявністю ефективної системи державної підтримки експорту, державних програм кредитування програм експорту у країнах-екс-

портерах, які дозволяють при експорті в Україну досягати істотного зниження ціни.

В умовах дефіциту бюджетних коштів і низької ймовірності активної державної підтримки експорту аграрної продукції держав регулювання повинні здійснюватися в таких напрямках:

— активізація й узгодження діяльності державних відомств щодо забезпечення технічної підтримки експорту, яка б включала розроблення і реалізацію програм інформаційного забезпечення експортерів, спрощення процедур його оформлення тощо;

— надання державних гарантій за іноземними кредитами, які залучаються для фінансування виробництва сільськогосподарської продукції та продовольства;

— державна підтримка розвитку транспортної, складської і портової інфраструктури;

— пільгове кредитування експортерів для оплати транспортних витрат;

— спрощення режиму митного оформлення, а також видачі сертифікатів якості.

Органічною складовою зовнішньоекономічної політики є зовнішньоторговельна політика, що можна визначити як курс дій урядових і владних структур, використання таких принципів, методів та інструментів впливу на розвиток торгівлі країни, завдяки яким забезпечується досягнення визначених цілей та реалізація національних інтересів. Зміст, структура та напрями зовнішньоторговельної політики визначаються такими складовими:

— експорт та імпорт (товарна й регіональна структури, обсяг співвідношення, динаміка);

— мито й митні податки (елементи митного тарифу — товарної класифікації тарифу, структура тарифу, методи визначення країни походження товару, види та рівень ставок, митний склад та рівень митних податків);

— кількісні обмеження (види, контингенти, рівень);

— нетарифні методи регулювання (технічні бар'єри, адміністративні формальності, валютно-кредитне регулювання тощо);

— підтримка національного експорту (фінансова-кредитна, податкова, валютно-кредитна, організаційно-технічна тощо).

Щодо зазначених складових прийнято також говорити про планування відповідної державної аграрної політики щодо ек-

спорту, кількісних обмежень, підтримки національного виробника-експортера тощо. Національний рівень характеризується розгалуженою системою інструментів регулювання міжнародної торгівлі, які застосовуються при реалізації зовнішньоекономічної та зовнішньоторговельної політик. За економічною природою, цілями і впливом на структуру, обсяги та динаміку зовнішньої торгівлі вони поділяються на дві великі групи: протекціоністські та ліберальні, або фритредерські. Відповідно до цього в міжнародних торговельних економічних відносинах прийнято виокремлювати два типи зовнішньоторговельних політик — протекціоністську та ліберальну.

З урахуванням існуючих проблем, а також позитивного зарубіжного досвіду, видається доцільною реалізація заходів у контексті підвищення рівня конкурентоспроможності вітчизняної аграрної продукції на європейському ринку за такими основними напрямками:

1) гармонізація вітчизняних стандартів на сільськогосподарську продукцію згідно стандартів ЄС за такими основними напрямками:

— створення та впровадження вітчизняної бази гармонізованих із міжнародними вимогами стандартів на сільськогосподарську продукцію і сировину та забезпечення необхідних обсягів фінансування цих робіт. Для гармонізації національного законодавства з нормативно-правовими актами СОТ та ЄС стосовно санітарного та фітосанітарного контролю потрібно доповнити чинне законодавство нормами, в яких передбачаються базування національних стандартів, інструкцій та рекомендацій відповідно до норм, встановлених Комісією з Codex Alimentarius, Міжнародним епізоотичним бюро, для охорони здоров'я тварин та запобігання їхнім захворюванням. Це стосується таких законів України: "Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення", "Про якість і безпеку харчових продуктів і продовольчої сировини", "Про захист населення від інфекційних хвороб", "Про ветеринарну медицину", "Про тваринний світ";

— запровадження на території України спеціальної програми з сільського господарства та розвитку села (SAPARD), яка дозволить гармонізувати українські стандарти до вимог ЄС з меншими затратами з державного бюджету;

2) збільшення експортного потенціалу вітчизняних виробників сільськогосподарської продукції через:

— сприяння (у тому числі фінансове) розробці й впровадженню систем управління якістю на основі принципів ISO 9000 та системи управління безпекою харчових продуктів (HASSP), а також системи охорони довкілля на основі принципів ISO 14000;

— покращення репутації України на міжнародному ринку продовольства як країни-виробника екологічно чистих і безпечних продуктів. Для цього слід розробити та реалізувати державну програму просування українських агропромислових товарів, сільськогосподарської продукції і продовольства на зовнішні ринки, включаючи країн-учасниць СОТ та ЄС;

— створення Державної агенції міжнародного маркетингу аграрної продукції при Міністерстві АПК, у функції якої входить би стратегічне та поточне дослідження кон'юнктури зовнішніх ринків, організація міжнародного маркетингу; пошук зарубіжних партнерів для співробітництва, консультації у сфері ЗЕД, співробітництво з міжнародними фондовими біржами, організація міжнародних виставок, ярмарок, семінарів в Україні та сприяння участі вітчизняних суб'єктів господарювання у таких заходах за кордоном;

— заборона адміністративного втручання у регулювання зовнішньої торгівлі сільськогосподарською продукцією, на томість збільшення державних стратегічних запасів окремих продовольчих товарів для реалізації державних інтервенцій, а відтак послаблення цінових коливань та унеможливлення спекуляцій на внутрішньому ринку;

— збільшення обсягів державного фінансування наукових розробок у сфері біотехнологій, генетики, селекції, племінної

діяльності, з метою покращення вхідних факторів забезпечення конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції;

— створення дієвого механізму надання фінансової підтримки підприємствам через механізм здешевлення коротко- і довгострокових кредитів для модернізації і реконструкції виробництва;

3) налагодження сучасної інфраструктури аграрного ринку за допомогою:

— створення інфраструктури для консалтингу, навчання та підвищення кваліфікації фермерів і сільськогосподарських спеціалістів з метою підвищення ефективності та продуктивності праці в аграрному виробництві;

— удосконалення інфраструктури (будівництво шляхів, електромереж, налагодження системи водопостачання, меліоративних споруд, підвищення рівня інформатизації сільськогосподарських підприємств тощо);

— за допомогою програм фінансування ЄС у галузі підтримки якості та безпеки продовольчих товарів створення мережі недержавних лабораторій з контролю якості та безпеки сільськогосподарської продукції, а також єдиного контролюючого органу з питань безпеки та якості харчових продуктів і продовольчої сировини відповідно до практики країн ЄС;

— створення спеціалізованих банків для кредитування сільськогосподарських підприємств на пільгових засадах (під гарантії держави), а також лізингових установ;

4) посилення кооперації господарств населення виробників сільськогосподарської продукції шляхом:

— проведення інформаційної політики, спрямованої на популяризацію кооперативної форми господарювання серед господарств населення, висвітлення ключових переваг суб'єктів господарської діяльності у випадку створення кооперативу, пропагування позитивного досвіду розвинених країн, шляхом організації та проведення просвітницько-роз'яснювальної роботи серед селян щодо принципів кооперації та економічних і соціальних переваг кооперативних структур для сільськогосподарських товаровиробників, через публікації у періодичних виданнях, виступах на радіо та телебаченні;

— розробки та затвердження Указом Президента Програми заходів щодо розвитку кооперативного руху та посилення його ролі в реформуванні економіки України на ринкових засадах, в якій, зокрема, передбачити план заходів із вказанням конкретних завдань та конкретних виконавців; організаційно-економічних засобів стимулювання розвитку кооперативних об'єднань; стратегічних пріоритетів та інституційних засобів поглиблення кооперативного співробітництва з країнами ЄС; заходів щодо інтенсифікації проведення наукових досліджень із питань кооперації Національною академією наук України, галузевими академіями наук, Національним інститутом стратегічних досліджень, іншими науково-дослідницькими установами, з метою розробки теоретико-методологічних основ розвитку кооперативного руху в Україні;

— створення Державної агенції розвитку кооперативів (за прикладом Великобританії), метою якої стане стимулювання кооперативного руху в країні шляхом надання юридичної допомоги у вигляді консультацій кооперативним організаціям, надання рекомендацій урядовим установам із питань кооперації, розробка економічних проектів, які можуть виконуватися на кооперативній основі;

5) налагодження співпраці між виробниками сільськогосподарської продукції та дослідними установами через:

— запровадження грантових програм у вищих навчальних закладах із метою підтримки університетських досліджень, спрямованих на вирішення проблем галузі АПК, підтримки молодих науковців;

— фінансування з державного бюджету наукових досліджень, підготовки та підвищення кваліфікації кадрів для виробничої і соціальної сфери села, інформаційно-консультаційного обслуговування;

— стимулювання розвитку територіально-виробничих та

агротехнічних комплексів виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції, наукового обслуговування сільськогосподарських виробництв. Це дозволить акумулювати обмежені фінансові активи агропідприємств і спрямувати їх на розробку і впровадження нових технологій у сфері сільськогосподарства, а також переробної та харчової галузей промисловості;

б) використання позитивного досвіду країн ЄС у регулюванні ринку аграрної продукції у напрямі зміцнення конкурентоспроможності АПК, що, серед іншого, включатиме:

— прийняття поданого на розгляд Кабінету Міністрів України проекту постанови "Про порядок державної реєстрації генно-модифікованих організмів" з такими поправками: 1) тимчасово використовувати реєстр рослин, який існує у ЄС, у період державної реєстрації та початку промислового виробництва ГМО-продукції, оскільки, згідно міжнародних та вітчизняних норм на це знадобиться, як мінімум, три роки; 2) переглянути норми постанови, в яких визначено п'ять органів виконавчої влади, на які покладено регуляторні та контролюючі функції, — в країнах ЄС достатньо ефективно ці функції виконує один повноважений орган;

— створення спільної програми із залучення провідних європейських спеціалістів до співпраці з українськими партнерами в галузі встановлення правил регулювання внутрішнього аграрного ринку згідно з європейськими та міжнародними стандартами, налагодження механізмів створення умов для інвестицій, технічної допомоги, розбудови інфраструктури, підготовки персоналу в аграрному секторі;

— реалізація на території України проектів за підтримки ЄС, спрямованих на допомогу в організації стажувань, семінарів і конференцій, підтримці транскордонних зв'язків, поширенні інформації про європейські грантові програми серед українських виробників та експортерів аграрної продукції.

Одним із актуальних і невідкладних завдань вітчизняної аграрної науки та практики є розробка і впровадження заходів із формування прозорого аграрного ринку, інструментом здійснення яких є створення й ефективне функціонування елементів організаційної (інституційної) інфраструктури аграрного ринку.

За своєю економічною суттю ринок є саморегулюючою системою відтворення, найбільш ефективним способом зв'язку виробництва і споживання, який дозволяє виявляти потреби суспільства і можливості виробників, здійснювати суспільну оцінку економічної ефективності процесу виробництва і розподілу [3]. Для його ефективного функціонування необхідні такі передумови, як самостійність і економічна відповідальність, конкуренція, матеріально-фінансова та структурна збалансованість, державне регулювання [3].

Найважливішими елементами ринку є попит, пропозиція, ринкова ціна та конкуренція, які характеризують кон'юнктуру ринку. При цьому попит на продовольчу продукцію визначається не потребою взагалі, а базується на наявності відповідних фінансових ресурсів платоспроможного попиту. Платоспроможний попит на ринку продовольства виражає сукупну потребу в товарній продукції при даному рівні ринкових цін на продовольство та сировину і визначається на основі аналізу динаміки обсягів і структури товарної продукції та середнього рівня цін. Елементи організаційної інфраструктури аграрного ринку мають виконувати не тільки пасивну функцію "товаропросування", а й генерувати цінні сигнали як результат взаємодії попиту і пропозиції на певний вид сільськогосподарської продукції. Чим точніше ціни відображають реальну взаємодію попиту й пропозиції, тим точнішими будуть і управлінські рішення суб'єктів аграрного ринку [1].

З огляду на відносно низький рівень зарплат у сільській місцевості, відкриті (сільськогосподарські) ринки все ще продовжують бути основним постачальником продуктів харчування для українських споживачів. Більшість продавців на таких ринках є сільськими мешканцями, які продають власну продук-

цію, вирощену у власних господарствах. У 2010 р. за даними Головного управління статистики в Миколаївській області функціонувало 17 агроторгових домів, активізована біржова торгівля. Крім цього, сільськогосподарським товаровиробникам і особистим підсобним господарствам населення надають різноманітні послуги 48 обслуговуючих кооперативів, з них у сільській місцевості 29, із загальної кількості обслуговуючих кооперативів: переробних — 3, заготівельно-збутових — 6, сервісні — 4. З початку року обслуговуючим кооперативам надано послуг (по обробітці ґрунту, збиранню сільгосппродукції, ремонтних робіт техніки, комунальному обслуговуванню водопостачальної мережі на селі та ін.) на суму біля 7,8 млн грн.

Для забезпечення сільськогосподарських товаровиробників та інших учасників аграрного ринку сучасною ринковою інформацією, обласними та районними дорадчими структурами надається інформація щодо цін, попиту, пропозицій, нових технологій та нових методів виробництва, з метою забезпечення власної конкурентоспроможності та підвищення рівня рентабельності сільськогосподарського виробництва. Постійно готується і розповсюджується інформація серед сільськогосподарських товаровиробників через засоби масової інформації, інформаційні дошки моніторинг середньозважених цін на сільськогосподарських підприємствах та оптово-відпускних цін переробних підприємств, біржові та позабіржові ціни на основні зернові культури [9].

Неухильно зростає інтенсивність та ефективність регіональних виставково-ярмаркових заходів. Про ефективність виставково-ярмаркових заходів свідчить зростання кількості укладених під час роботи виставок та ярмарків двосторонніх договорів-контрактів на закупівлю продукції агропромислового комплексу. Так, якщо на Міжнародній агропромисловій виставці-ярмарку "АГРО-2000" було укладено біля 400 договорів на поставку продукції та складено біля 880 протоколів про наміри, то кількість лише укладених контрактів на виставці "АГРО-2009" становила вже майже 10 тис.

На наш погляд, найбільш повне та всебічне дослідження та визначення ступеня збалансованості та насиченості регіональних ринків продовольчої продукції можна отримати, провівши його за наступними трьома напрямками: достатність продовольчого споживання; продовольча незалежність; доступність продовольчого споживання (відношення фактичного рівня споживання основних харчових продуктів на одну особу до науково обґрунтованих, рекомендованих та фізіологічних норм здорового харчування).

Сучасний стан споживання основних продуктів харчування на душу населення характеризується зменшенням його обсягів і являє собою реальну загрозу здоров'ю нації, продовольчій та національній безпеці як країни, так і регіону. За період 2009—2011 рр. середньорічне споживання населенням основних продуктів харчування зазнало суттєвих змін спочатку в напрямку різкого скорочення, а потім — поступового зростання. Слід відмітити, що в останні роки спостерігаються сталі позитивні тенденції до збільшення фактичних рівнів споживання майже за всіма видами продовольчої продукції як на рівні держави, так і на рівні області. Особливо це помітно по темпах збільшення споживання м'яса та м'ясопродуктів, молока та молочних продуктів, овочів та баштанних, плодово-ягідних та винограду. Виняток становить лише споживання хліба та хлібопродуктів. Зниження споживання хліба та хлібопродуктів, що зменшилось за останні три роки до рівня до 119,5 кг у середньому в Україні, пов'язано, у першу чергу, із підвищенням життєвого рівня людей та збільшенням споживання м'ясних, рибних та інших багатих на поживні речовини білкових продуктів.

Аналіз стану забезпечення населення країни продовольством свідчить, що вирішення цієї проблеми неможливе без розробки й впровадження державної концепції і програми забезпечення національної продовольчої безпеки та відновлення агропромислового виробництва, які ґрунтуються на принципах соціально орієнтованої та державно регульованої продоволь-

чої політики та економічної політики в цілому. Головною стратегічною метою продовольчої політики має стати досягнення споживання основних продуктів харчування населенням на рівні 1990 р. з подальшим покращенням його структури та підвищення якості продукції вітчизняного виробництва [2].

Основними напрямками реалізації зазначених цілей в ринкових умовах господарювання є: підвищення життєвого рівня та стимулювання платоспроможного попиту населення на продовольство; реформування власного агропромислового виробництва; регулювання зовнішньоекономічної діяльності відповідно до стану та завдань розвитку вітчизняного виробництва продукції агропромислового комплексу; вдосконалення земельних відносин та формування цивілізованого ринку землі шляхом створення відповідної нормативно-законодавчої бази; формування сприятливого інвестиційного клімату в агропромислому комплексі; стимулювання розвитку науково-технічного прогресу; розвиток системи державного регулювання якості та безпечності харчових продуктів.

Ми вважаємо, що результативність аграрних трансформацій могла бути більш вагомим, якби в організаційній роботі як у центральних органах, так і на місцях більш рішуче та кваліфіковано виконувалися прийняті нормативно-законодавчі акти. Одним із основних недоліків, на нашу думку, є відсутність обґрунтованих організаційно-економічних механізмів реалізації прийнятих законодавчих та інших нормативно-правових актів щодо забезпечення міжгалузевого еквівалентного обміну та порушення цінового паритету, недосконалості системи фінансово-кредитного забезпечення та податкової політики. Унаслідок цього аграрний сектор економіки тривалий час був збитковим, що негативно вплинуло на розвиток інвестиційного процесу, формування матеріально-технічної бази та поліпшення соціальних умов життя на селі.

Для подолання негативних диспропорцій необхідна дієва стратегія розвитку продовольчих ринків, що відповідає б вимогам міжнародних інтеграційних процесів. Такі заходи обумовлені, в першу чергу, необхідністю забезпечення продовольчої безпеки в Україні, яка значною мірою залежить від аграрної політики країни. Реалізація аграрної політики спрямовується на створення і функціонування реального власника землі, засобів виробництва та результатів праці, на законодавче забезпечення державного регулювання розвитку відносин власності в аграрному секторі економіки, рівноправного функціонування багатокладних її форм, діяльності інституцій ринкового середовища, поліпшення соціального становища трудівників села. Крім того, окремою проблемою вважаємо потребу в захисті внутрішнього ринку від зовнішньої експансії шляхом застосування заходів, що не суперечать умовам СОТ [4]. У зв'язку з цим, на наш погляд, необхідно провадити активну діяльність за наступними напрямками: визнати гуртові ринки невід'ємною ланкою в циклі вирощування та збуту сільськогосподарської продукції та зробити доступними для них механізми державної підтримки, які передбачені для сільськогосподарських товаровиробників; створити сприятливе правове середовище для розвитку оптових ринків сільськогосподарської продукції шляхом прийняття закону про оптові ринки сільськогосподарської продукції, програми розвитку оптових ринків сільськогосподарської продукції в Україні і регіоні.

Місцевим органам державної влади, органам місцевого самоврядування слід активізувати роботу по створенню оптових ринків сільськогосподарської продукції, створенню сприятливих умов на місцевому рівні для їх становлення та розвитку; скерувати зусилля наукових інститутів, аналітичних центрів, проектів міжнародної технічної допомоги на вивчення міжнародного досвіду створення та розвитку оптових ринків та участі і ролі влади у цих процесах; створити динамічну систему ринкової аграрної інформації; регіональні аналітично-інформаційні аграрні центри, запровадити їх в усіх регіонах України.

Для подальшого формування і розвитку інфраструктури аграрного ринку як на рівні держави, так і на рівні регіонів Кабінетом Міністрів України від 19 вересня 2009 р. прийнята по-

станова "Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року", згідно якої з метою розвитку аграрного ринку передбачається: державну підтримку формування кооперативних каналів збуту сільськогосподарської продукції, передусім для дрібних сільськогосподарських товаровиробників, як основи створення сприятливого конкурентного середовища в сфері відносин розподілу, альтернативи посередницьких комерційних каналів; законодавче забезпечення діяльності оптових сільськогосподарських ринків як підприємств, зокрема кооперативних, що продовжують технологічний ланцюг виробництва і збуту сільськогосподарської продукції.

Перспективне значення має реалізація проектів створення сільськогосподарськими товаровиробниками мережі кооперативних елеваторів, включаючи портові, за участю зернових трейдерів та держави на засадах асоційованого членства; формування системи державних інституцій з функціями здійснення належного контролю за безпечністю експортної продукції та адаптацією до міжнародних вимог, підтримку розвитку інформаційних систем, створення умов для вільного доступу всіх учасників ринку до інформації, результатів аналізу та прогнозування; сприяння процесам кооперації, особливо за участю дрібних сільськогосподарських товаровиробників, з боку державних органів управління; участь несільськогосподарських підприємств та споживчих товариств у формуванні сільськогосподарських збутових кооперативів на засадах асоційованого членства; створення умов для формування прозорих каналів просування продукції від виробника до споживача; розширення обсягів біржової торгівлі сільськогосподарською продукцією [8]. Обґрунтовані пропозиції сприятимуть здійсненню позитивних трансформацій у аграрній сфері економіки регіонів України.

Література:

1. Васильєва Л.М. Об'єктивна необхідність державного регулювання аграрного сектора економіки / Л.М. Васильєва / Інвестиції: практика та досвід. — 2011. — № 15 (серп.). — С. 96—99.
  2. Варич О.Г. Державне регулювання економічних відносин (концептуальний рівень) / О.Г. Варич // Правова держава: Щорічник наук. пр. — 2005. — Вип. 16. — С. 382—390.
  3. Лазоренко К.С. Структурні зрушення економіки Сумщини та їх вплив на розвиток регіонального ринку праці / К.С. Лазоренко // Регіональна економіка. — 2010. — № 4. — С. 113—119.
  4. Лупенко Ю.О. Сучасні тенденції доходів сільського населення / Ю.О. Лупенко // Фінанси України. — 2006. — № 5. — С. 32—38.
  5. Мармуль Л.О. Сучасні тенденції розвитку АПК: світовий досвід та вітчизняні реалії / Л.О. Мармуль // Сучасні тенденції економічної теорії і практики: світовий досвід та вітчизняні реалії: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Херсон, 18—19 листопада 2010 р.). — Херсон, 2010. — С. 24—25.
  6. Мармуль Л.О. Трансформаційні процеси в управлінні сільськими територіями / Л.О. Мармуль // Організаційно-економічні трансформації в аграрному виробництві: зб. матер. дванадцятих річ. зб. Всеукр. конгр. вчен. економістів-аграрників, Київ, 25—26 лют. 2010 р. / редкол.: П. Т. Саблук [та ін.]. — К.: ННЦ "ІАЕ", 2010. — С. 31—32.
  7. Мармуль Л.О. Сутність репутації підприємства як нематеріального активу / Л.О. Мармуль // Наук. жур. [Інтелект XXI ст.]. — № 3/4 (7/8). — Донецьк, 2010. — С. 84—91.
  8. Мартянов О.І. Державний протекціонізм як необхідна складова еволюційного розвитку економіки України / О.І. Мартянов, А.О. Гурленко // Вісн. Ін-ту екон. прогнозування. — 2002. — № 2. — С. 79—83.
  9. Мамчур В.А. Розвиток інститутів інфраструктури ринку інновацій в аграрній сфері / В.А. Мамчур // Економіка АПК. — 2011. — № 8. — С. 114—118.
- Стаття надійшла до редакції 07.03.2013 р.*